

Հայ գրականութեան մեծերից մէկը՝ Կոստան Զարեանը (Կոստանդին Եղիազարեան, 1885-1969), թէեւ իր կեանքի մեծ մասը ապրեց Հայրենիքից դուրս ու իր գրական մուտքը սկսեց օտար լեզուով (ռուսերէն, ֆրանսերէն), սակայն շուտով վերադարձաւ իր մայր լեզուին եւ գրեց արեւելահայերէնով: Դա արդիւնք էր այն համոզման, որ Հայրենի իրական հողն ու նրա վրայ ինքնուրոյն պետականութեան ստեղծման հեռանկարները արեւելահայ լեզուին զարգացման աւելի մեծ հնարաւորութիւններ են տալիս: «Լեզուս, - գրել է Զարեանը, - բոյսի ցման, ծաղկում եւ աճում է հայրենի հողի վրայ»: Երկարատեւ ղեկավարման յետոյ գրողն իր կեանքի վերջին տասնամեակին անցկացրեց հենց երազած այդ մայր Հայրենիքում: Սակայն նրա կեանքը հանդարտ չանցաւ եւ ոչ մի տեղ:

Զարեանը գրել է գրական գրեթէ բոլոր սեռերով՝ բանաստեղծութիւն, ասք, պոէմ, թատերապոէմ, էսսէ, նոթեր, յուշագրութիւն, ուղեգրութիւն, պատկեր, պատմութեամբ, վէպ, օրագրութիւն, որոնց պէտք է աւելացնել նրա գրաքննադատական, լեզուաբանական, թատերագիտական, արուեստաբանական, խոհափիլիսոփայական յօդուածները, նամակներն ու զանազան այլ գրութիւնները, որոնց մեծ մասի վերաբերեալ տասնամեակներ ու տասնամեակներ Հայ գրականագիտութիւնը լռել է, իսկ նրա գրութիւնների մի ահագին մասն էլ ցայսօր մնում է անյայտութեան մէջ կամ չի ապագրուել:

Հայ գրողների մէջ դժուար է նշել մի երկրորդ աւժ, ինչպիսին Կոստան Զարեանն է, որն այնպիսի աստանդական կեանքով ապրած լինի եւ այնքան շատ լեզուներով (ֆրանսերէն, ռուսերէն, իտալերէն, անգլերէն, իսպաներէն) ստեղծագործած լինի, որ այնքան փոփոխական յարած լինի գրական այս կամ այն ուղղութեանը, այնքան իրարամբեժ եղած լինի իր դաւանանքներում ու գաղափարներում: Իր բարդ բնաւորութեան, աշխարհաքաղաքացու իր կեցուածքի ու նաեւ մերժողական իր որոշ Հայեացքների պատճառով Զարեանը եղաւ ու իր ողջ կեանքի ընթացքում մնաց քիչ ցանկալի մարդ թէ՛ իր հակառակորդների եւ թէ՛ իւրայինների համար: Այստեղից էլ այն ծայրայեղ գնահատումները, որոնք ցուցաբերուել են նրա նկատմամբ՝ մերթ նրան դասական գրող համարելով, մերթ՝ աւելորդ աղմուկ հանող, մերթ շուրջալից ու մեծ, շողարձակ մտքերի հեղինակ, մերթ էլ՝ մտքի պսակից հրաժարող ու հաւատափոխ:

Իր գրական ընդգրկումներով, շօշափած հարցադրումներով Կոստան Զարեանը նոյնքան արեւելահայ, որքան եւ սփիւռքահայ կեանքի պատկերողը եղաւ: Նրա գրականութիւնը մայր երկրի ու տարաշխարհի հայութեան ոգու բացայայտման մի ամփոփ պատմութիւն է, հայ մարդու դարաւոր մտքերի ու ոգորումների դրսեւորում, առհասարակ «Բաղձալի Բացակայի»՝ Ազատ Հայաստանի որոնում:

Արեւմտահայ, մինչսորհրդային ու խորհրդային հայ կեանքի եւ սփռութեան իրականութեանը, իսպանիայի, Միացեալ Նահանգների, եւրոպական մի շարք երկրների բարձրին, քաղաքական կառույցներին ու մշակութային արժէքներին վերաբերող զարեանական էջերը անփոխարինելի վաւերացման արժէք ունեն եւ իրենց գեղարուեստական ու դատողական-վերլուծական ընդգրկումներով հայ գրականութեան լուսադոյն էջերից են:

Ազատապաշտական բաղձանքները Ջարեանին հակել էին դէպի տարբեր գաղափարախօսութիւններ ու դիրքորոշումներ: Բոլշեւիկեան *Ռազուշա*² ամսագրից ետեւ նրա տպագրած բանաստեղծութիւնները, յեղափոխական նպատակների համար դրամների ու ռումբերի փոխադրումները ի վերջոյ յանգեցրին ձերբակալութեան, ու մէկ տարուց աւելի Միւնխէնի բանտում անցկացնելուց յետոյ Ջարեանը վերջնականապէս համոզուեց, որ կեանքը լի է ցաւերով, օրուայ հացը լեղի է, որ մարդիկ զբաղուած են միայն «գարեջուր եւ ձիու միս» հայթայթելով, իսկ յեղափոխականները օրերով վիճում են, բանի որ չգիտեն՝ ինչ անեն իրենց «ամօթի» ստամոքսները» լցնելու համար:

Ջարեանի գրական բուն կեանքը սկսուել էր Բելգիայում, որտեղ կեանքը տառացիօրէն բուռն էր ու եռուն, յագեցած Ռուբենսի ու Ջորդանոյի հրաշակերտ նկարներով, էմիլ Վերհարնի կենսունակ բանաստեղծութիւններով: Հենց վերջինիս հետ ունեցած մի զրոյցի ժամանակ էլ բելգիական բանաստեղծութեան «միակ կենդանի ձայնը» օտար լեզուով ստեղծագործող Ջարեանին յորդորել է գրել մայրենի լեզուով՝ աղօթելու նման. «...ի՞նչ է քանաստեղծութիւնը, եթէ ոչ մշտապէս աղօթք»: Յետագայում իր «Հոռմէական Յուշատետրում» Ջարեանը կը գրի. «... օտար լեզուով գրելը նշանակում է ուրիշների մտայնութեանը յարմարուել, հոգով եւ մտքով ծռուել ... նմանութիւն անել»³:

Ջարեանի համար ի. դարի տասականները գործունէութեան բուռն տարիներ եղան. Պոլսի մամուլում նա տպագրում է մի շարք բանաստեղծութիւններ, գասաւանդում դպրոցներում, հանդիպումներ ունենում արեւմտահայ մտքի ու մշակոյթի մեծերի հետ, մասնակցում «Աստեղատուն» Միութեան աշխատանքներին, իր հիմնած *Մեհեան*⁵ հանդէսում հրատարակում նորարարական ու «մերժողական» յօդուածներ, աւելի ուշ՝ 1922ին, նա աշխտէ մասնակցութիւն է ունենում Պոլսի «Հայարտուն»⁶ աշխատանքներին: Ստեղծագործական ու ազգային գործունէութեան ծրագրերը շատ էին, սակայն սկսուած աշխարհամարտը եւ ազգային Մեծ Աղէտը ստիպում են կիսատ թողնել ամէն ինչ: Ջարեանը հրաշքով է կարողանում հեռանալ թուրքական սահմաններից՝ այս անգամ թափառելով երկրից երկիր, քաղաքից քաղաք, միշտ մնալով օտարական՝ օտարների մէջ:

Աւհասարակ, Ջարեանի կեանքին բնորոշ մնացին հակասական իրավիճակներն ու հակասական գաղափարադրոյթները, ազգային տիրուր կացութեան արդիւնք՝ ցաւի մորմոքներն ու ստեղծագործական անսահմանութիւնները, մարդկային կեանքի միաժամանակեայ մերժումն ու պանծացումը: Անկանգ որոնման տենչանքը Ջարեանին տարել է ոչ միայն տեղից տեղ, այլ-

լեւ մտքից միտք, գաղափարից գաղափար, ասելիքից ասելիք՝ միշտ ծարաւի հոգեկան երազուած սեղանին, միշտ երազուած կեանքը նախընտրելով իրական կեանքից: Սա հաւատարմապէս վերաբերում է Զարեանի կեանքի նաեւ խորհրդային շրջաններին (1922-24 եւ 1961-1969) երբ սոցիալիստական «մեծ գաղափարները» իրականութեան դաժանութեան մէջ սկսել էին նեխել, երբ հայածուում էին ազգային գաղափարները, երբ գրականութեան թեմաները պարտադրուում էին կուսակցական որոշումներով: Զարեանը իր իսկ երկրում ապրում էր օտարի նման: Իր ապրած այդ օրերի համար նա գրել է. «Մայր իմ, եկել եմ: ... Եկայ աւելի ողբ, քան երբեք: Ուրախ չէ աշխարհը: Գիտես, անցողի տարագիրը ամէն տեղ էլ դժբախտ է»⁷:

Այդուհետ Հայաստանը Զարեանի համար երկար պիտի մնար հեռաւոր մի վայր, անորոշութիւններով լեցուն բարոյական մի անդունդ: Ուրիշ էր գրողի խառնուածքը, ուրիշ՝ իրականութեան պարտադրանքը, որը ողբերգութիւնների մի անլուծելի շղթայ էր պարզում նրա առջեւ: Նորից ու նորից նրա առջեւ ծառացել էր ամէն գնով իր հոգեկան աշխարհն ու արուեստագէտի իր ազատութիւնը փրկելու հարցը: Հայաստանից հեռանալուց յետոյ Զարեանը երբեք երջանիկ չի գգացել իրեն (1950ականների վերջերին մի գրոյցի ժամանակ այդ մասին նա խոստովանել է Վիկտոր Համբարձումեանին), բայց եւ երբեք իրեն երջանիկ չգգաց նաեւ Մայր Հայաստանում:

Այսպէս, իր ողջ կեանքի ընթացքում նրան մերժեցին ու քննադատեցին՝ «մեր» ու «ձեր» անուանելով, մերժեցին ու քննադատեցին արեւմտահայ շատ գրչակիցներ *Մեհեանի* հրատարակման համար, քանի որ ամսագիրը հռչակում էր մի հանգանակ, որը պիտի գրական յեղաշրջում առաջ բերեր՝ ժխտելով արեւմտահայ գրականութեան դասական ու ընթացիկ արժէքները: 1920ականների սկզբներին նրան մերժում էին բոլշեւիկեան իշխանութիւններն ու պրոլետ գրողները, համալսարանի կոմերիտ բջիկ աղջիկները՝ նրա գրականութիւնը համարելով բուրժուական ու ազգայնական, 30ականներին՝ Փարիզի *Մեքսականները*⁸, գրողին համարելով «յետնապահ» եւ ծառահականները՝ Զարեանի գրականութեան մէջ «տեսնելով» կոսմոպոլիտական մտածողութիւն եւ ազգային ինդիւիդուալի նկատմամբ անհոգութիւն: 40-50ականներին՝ սփռաբաշտ մամուլն ու ազգային կուսակցութիւնները կոչ էին անում չհաւատալ Զարեանի խօսքերին ու գործերին, 60ականներից մինչեւ իր մահը նրան անտեսում էին Հայաստանի Գրողների Միութեան շատ անդամներ՝ զրսեւորելով գրական նախանձ, կուսակցական շրջանակները՝ չտպադրելով նրա գրքերն ու հատորեակները՝ կոմունիստական գաղափարախօսութեանը չհամապատասխանելու պատճառաւ: Զարեանին, մանաւանդ, յաճախ են հանդիպել գրականութեան շուրջը պտտուող, այս կամ այն նեղիկ փողոցներից դուրս պրծած «շիւ, կադ, խորթ գրականագետներ», որոնք թոյն են տարածել նրա շրջապատում: Գրողը յաճախ, իր առօրեայ կեանքում ստիպուած է եղել անգամ «արդարանալ» իր յաջողութիւնների համար, պատճառաբանել ու բացատրութիւններ տալ սրան ու նրան, թէ ինչու ինքը Շղեունի զօհ չդարձաւ, ին-

չու խորհրդային կարգերի ժամանակ չձեռքարկալուեց, ինչու սփռւոքում չմահացաւ:

«Զսիրուած լինելու» իր այդ հանգամանքի վերաբերեալ Զարեանը իր վաղ մանկութեանը, իրենց տանն ունեցած իր դերի մասին խօսելիս օգտագործում է «եկուոր» բառը: Դառը ճակատագրի բերումով այդ բառը դարձաւ նրա ողջ կեանքի բնութագիրը: Ամէնուր եկուոր եղաւ նա՝ Եւրոպայում, Ամերիկայում, Մերձաւոր Արեւելքի երկրներում, նոյնիսկ մայր երկրի ներսում: Այդպէս ապրեց մի ողջ կեանք՝ միշտ դրկից բաժանմանը: Հրաժեշտի խօսքին, մեկնող նաւերին ու ... աշխարհի փոթորկուն ծովերին, որ նշանակում էր տեւական եկուոր ու տեւական մեկնող: Անհանգիստ ծովը նրա անբաժան ընկերը պիտի դառնար, նրա անհանգիստ կեանքի խորհրդանիշը: «Նա փռուեց իմ մէջ, տարածեց մարմնիս ամէն մասում իր փոթորիկները: Նա շտապեցրեց իմ աճման շրջանը եւ արագացրեց իմ անհատական այլափոխումը»¹¹: «Քամիի տակ այրող խարոյկ»ի պիտի նմանուէր Զարեանի կեանքը: Ինքը՝ Զարեանը, եւս համակերպումների ու հաշտութիւնների մարդը չեղաւ երբեք: Նրա մէջ ասես ապրել են մի քանի մարդ, որոնք զրոյեցրել են ոչ միայն տարբեր մտածողութիւններ, այլեւ հակոտնեայ գաղափարներ ու գործունէութիւններ: Մտածումների ու գործունէութեան այդ սկզբունքը նա գրեթէ միշտ բխեցրեց հերակլիտեան այն գաղափարադրոյթից, որ ամէն ինչի հայրը պայքարն է, պայքարը իւրայինների ու հակառակորդների դէմ, պայքարը գրական ու մշակութային խոտանի դէմ, պայքարը սուտ ու սին գաղափարախօսութիւնների դէմ՝ միշտ մինչեւ վերջ, մինչեւ ինքնագոհում: Իր այդ ընդվզուն կերտուածքը նկատի ունենալով էլ գրեց. «Եթէ ոչ ես, հապա ուրիշ ո՞վ»: Եւ հենց այդ պատճառով չէ՞ր, որ նա աշխարհի եւ ոչ մի անկիւնում հանգիստ չունեցող մարդը եղաւ:

Հայ իրականութեան մէջ քիչ մտաւորականներ ու ազգային գործիչների կարելի է մատնանշել, որ ունեցած լինեն Զարեանի չափ մեծ աշխարհ-ճանաչողութիւն ու իմացութիւններ, նրա չափ լաւատեղեակ՝ արուեստի բնագաւառների՝ թատրոնի, կինոյի, գրականութեան, երաժշտութեան, քանդակագործութեան, նկարչութեան եւ համաշխարհային մշակոյթի այլ ոլորտների արժէքներին, նուաճումներին ու զրոյեցումներին ու այդ արժէքի մասին գրած լինեն այնպիսի խորքով, ինչպիսին արել է Զարեանը:

Զարեանը դատողական արձակի մի նոր որակ ստեղծեց հայ իրականութեան մէջ, ազգային անցած ու անցնելիք ուղիները յայտնաբերելու մշտական միտուածութեամբ՝ քննադատութեան առնելով հայ կեանքի թատերաբեմում հանդէս եկած թէ՛ համակրելի եւ թէ՛ հակակրելի տասնեակ ու տասնեակ անձանց, հայ կեանքում ճակատագրական դեր խաղացած գործունէութիւններ ու երեւոյթներ: Ինչպէս ինքն է գրում, «մոմի դողողոջ լոյսը ձեռքին»՝ նա որոնել է հայրենական շէնքն ու հայ մարդուն: Զարեանը այն մտաւորականներից չէր, եւ առաւել եւս գրողներից, որոնք հաճոյանում են իրենց ընթերցողներին. «Ա՛ն, ըմպի՛ր քիւրեղեայ այս գաւաթի մէջ արշալոյսների շողողուն արեւը: Ա՛ն, կե՛ր Շիրակի արգաւանդ դաշտի քաղց-

րահամ այս հացը»¹²։ Այսպէս ասուել է ու գրուել յաճախ, քանի որ Շիրակը սովալլուկ մի դաշտ է եղել, իսկ գաւաթը՝ ճառագայթների գերեզման։ Ազգային նուադուն սագի միալար այդ նուազները ծնել են «խանութպաններին» ճաշակը բաւարարող գրականութիւն, ծառայողական գրականութիւն։ Մինչդեռ Զարեանը հաշուի չի նստում ընթերցողների կարծիքի հետ, ովքեր յաճախ լուի որպէս ձեռնացուպեր են ծառայում գրողներին։ Իսկական արուեստագէտը պէտք է իրականացնի իր եւր, ու անտեսի ամբոխի ճաշակը, որը միշտ էլ «վար է արուեստէն»։ Այս ելակէտով էլ Զարեանը գրել է իր գործերը, այս ելակէտից պախարակել հայ գրականութեան միջակ մշակներին, միւս կողմից՝ ամենախոր ջերմութեամբ գնահատել արժանաւորներին։ «Դուրեանը՝ ամբողջովին հեւք է, սարսուռն մեղեդի, աստղերի շուրջը մեյամադօրէն պտտուող ոգի։ Նրա տրտմութիւնը բաղձանքներով լեցուն է, նրա հեկեկանքը քոյիչք է եւ վշտոտ ցանկութիւն։ ... Ե. Տեմիրճիպաշեանը... հայ կեանքի ամենախորհրդատու ոգիներից մէկը... Չրաքեանը... զուտ այդ մարդու մէջ հերոսական ի՛նչ ոգի, մարտիրոսացման ի՛նչ տենչ»¹³։ Իսկ ինչ ասես, որ չարժեն ինչպատուր Արուսեանին տրուած նրա բնութագրումները՝ «հայ գրականութեան մեծագոյն բանաստեղծ», «հայ ռդու դարպասը բացող», «մեր մեծագոյն դիւցազներգակը», «հոգեպէս զօրեղ» այն մարդը, որ մենակ պայքարում էր իր ժամանակի «տգեւ սարկաւազներ»ի դէմ, «իմքն իսկ էպոսային հերոս, առասպել», «այն ... մեծութիւնը, որի առջեւ մարդ մնում է ապշած», «ապրել ուզող ժողովրդի հսկայական կանչ»¹⁴ եւն., եւն.։

Զարեանը լաւ գիտէր, որ Հայաստան աշխարհը միշտ զոհ է դարձել պատմական աննպաստ պայմաններին, իրենից դուրս զարգացած չարագուշակ դէպքերի։ Այդ պատճառով ժողովուրդը խեղճացել է, կորցրել իր ոգին, իր ներքին ստեղծագործ ոյժը։ Ու նա այն համոզումն ունէր, որ անհրաժեշտ է բացայայտել ժողովրդի ներքին կորուկի ակունքներն ու նրա մշակութային կոչումը, որը եւ կեանքի բարձրագոյն դրսեւորմանը պէտք է յանգեցնի։ Ու քանի դեռ այդ չի արուած, հնարաւոր չէ հասկանալ հայի դարաւոր մարտիրոսութիւնը, «նրա քափած արիւնի համաշխարհային իմաստը» (ընդգծումն իմն է - Ա.Ա.)։ Հայրենիքը, ըստ գրողի, աւելի կրօնական զգայնութիւն պէտք է լինի ազգի համար, քան նիւթական կամ արգիւնաբերական։ Զարեանը համոզուած էր, որ առանց հոգեկանի եւ ազգայինի ոչ մի կայուն բան հնարաւոր չէ ստեղծել։ Հայրենիքը ազնուացնող յատկանիշ ունի, եւ նա, ով լքում է իր երկիրը, կորցնում է իր հոգու բարձրութիւնը, դառնում է «վաճառական կամ միջակ մտաւորական», դադարում է «իմքն իր նման մտածել» իսկ ով խօսում կամ գրում է օտար լեզուով «... ուրիշների մտայնութեանն է յարմարում, հոգով եւ մտքով ծուռն»¹⁵։ Հայի հոգեկան անուղղը գալիս է Արարատից՝ տնտեսապէս անօգտակար այդ լեռից՝ քարէ այդ աստուածութիւնից՝ հայրենասիրութեան ու հայասիրութեան այդ յարատեւ հրաւերից։ Եւ երբ մէկը կորցնում է միւսին, հեռանում նրանից, փոքրանում է, դառնում որը, նիւթական ու օտար հոսանք-

ների տակ կբուժւում, յայտնւում երկու աշխարհների մէջ. «... - երկու՞ - չորս աշխարհների մէջ - այսինքն՝ ոչ մի տեղ ...»:

Զարեանը նման եղաւ այն կոյրին, որը ելել էր լոյս որոնելու, ու այդ լոյսը չկար, այն տառապեալին, որը երջանկութիւն էր փնտռում, երբ շուրջըրդորը վիշտ էր: Բայց եւ նա եղաւ այն մտաւորականը, որն իմաստ ու բովանդակութիւն տուեց Հայ կեանքի բազում բարդ խնդիրների ու իր գրականութեամբ ու գործունէութեամբ եղաւ տեսանող ու յայտնագործող, իր գրականութեամբ պատկերեց ինչպէս միայնակ մարդու տառապանքներն այս աշխարհում, այնպէս էլ մի ողջ սերնդի ողբերգութիւնը:

Այդ նա էր նաեւ, որ Հայ իրականութիւն բերեց Ի. դարի, եւ ոչ միայն Ի. դարի, Համաշխարհային մեծութիւնների գործի ու վաստակի ուշագրաւ արժեւորումները, նրանց մասին գրեց Հարիւրաւոր էջեր, բնութագրումներ կատարեց, որոնք այսօր էլ մնում են անգերազանցելի: Շրջանառութեան մէջ դրեց արուեստաբանական ճանաչողական հարուստ նիւթ՝ Հայ մշակութային միտքը բարձրացնելով աննախագէշ այ նոր մակարդակի: Թէ՛ որպէս անձնական ճանաչման արդիւնք, թէ՛ որպէս գրականագէտ ու մտաւորական՝ նրա գրական, մշակութային ու Հասարակական գործունէութեան շրջանակներից են Համաշխարհային այնպիսի մեծութիւնների անուններ, ինչպիսիք են Պարթ Պիկասոն, Ռաբինդրանաթ Թագորը, Թէոդոր Դրայզլը, Կարսիւս Լորկան, Ապոլինէրը, Շթեֆան Յուսպը, Միգէլ Դը Ունամունչոն եւ էյի շատերը, որոնց ուսէր Զարեանը ունէր նամակագրութիւններ եւ կամ անձնական ծանօթութիւններ: Կարելի է հարցնել՝ կա՞յ մի ուրիշ Հայ գրող, որի մասին չառ թէ՛ քիչ ճանաչում ունեցող օտար մտաւորական եւ գրող մի ամբողջ գեղարուեստական ու խոհական գիրք գրած լինի, ինչպէս, օրինակ, Լորենս Դարրէյի Զարեանապատում վերնագրով գիրքն է¹⁰: Եւ մի՞թէ կարելի է թերագնահատել Զարեանի գործունէութիւնը Կ.Պոլսում Դանիէլ Վարուժանի, Յակոբ Օշականի, Գեղամ Բարսեղեանի, Արշամ Տատրեանի մասնակցութեամբ Մեհեան, իսկ քիչ անց՝ 1922ին, Բարձրալմանք, արտասահմանում 1925ին Փրանսերէն La Tour de Babel, 1948ին անգլերէն Armenian Quarterly հանդէսների ու ամսագրերի հրատարակման իրողութիւնները:

Զարեանը նորարար էր թէ՛ արեւմտահայ, թէ՛ սփիւռքահայ եւ թէ՛ արեւելահայ գրականութեան անդաստանում: Նրա գրականութիւնը լի է կեանքի ու աշխարհի, մարդու եւ երկրի նկատմամբ տածուած ինքնատիպ խոհերով ու տածումներով, ձեւական եւ գաղափարական յայտնութիւններով եւ այս ամէնը՝ դիտուած Հայ Մարդու ու Հայաստան աշխարհի տեսանկիւնից: Զարեանը ողջ կեանքում այն տեսակէտին մնաց, որ եթէ այլ ժողովուրդների Համար գրականութիւնը գեղեցկութեան ու մտքի նուաճման ուրոյն միջոց է ու կոչուած է հարստացնելու արդէն բազում երեւոյթներով պերճացած կեանքը եւ սնունդ է «քչերի եւ ընտրեալների, - ապա՝ - հայի համար նա անհրաժեշտ հոգեկան հաց է» (ընդգծումն իմն է - Ա.Ա.), եւ Հայ գրողը չի կարող ստեղծագործել առանց այդ պարագան գիտակցելու:

Զարեանի գրականութեան առանձնայատկութիւններէց մէկն էլ այն է, որ նրա գործերում ընդգծուած խնդիրներ են մնում ոչ միայն գրականութեան դերի ու կոչումի, այլեւ արուեստագէտի, ստեղծագործող անհատի ընդգրկումների ու դրանց գեղարուեստական դրսեւորումների վերաբերեալ գրողի նորոյի հարցադրումներն ու դատողութիւնները. կարողանալ տեսնել հակասք, տիպականք, երեւոյթների ու իրերի մակերեւոյթից անցնել խորք, որը «ոսկէ փեթակի» նման հազարաւոր նոր իրականութիւններով է լեցուն: Կարողանալ գեղակերտել ազգին յուզող երազը, յայտնաբերել հայ մարդու հոգեկան այն հարստութիւնները, որոնք դրսեւորուել են մեր փոթորիկուն պատմութեան որքան եղերական, նոյնքան էլ դիւցազնական երկարատեւ շղթայում, առաքելացնել ազգի մարտիրոսութիւնը, նրա գոյատեւման վճիռը բխեցնել նրա իսկ կորուստներից: Խնդիրներ, որոնք Զարեան գրողի առաջադրանքներն են մնում նրա գրեթէ բոլոր գործերում:

Ազգային նկարագրի զարեանական իղէալը յանգում է հոգեմարդուն, «տիեզերա-ամհատին», նրան՝ Արարատեան իսկական հային՝ Արային: Այս առումով յատկապէս առանձնանում են գրողի՝ հայ առասպելական ու բանահիւսական նիւթերի հիման վրայ ստեղծուած պոէմները¹⁷. Հայկի, Արայի, Վահագնի, Մհերի, Տիգրան Մեծի եւ այլոց դիւցազնական նկարագրերով ու հոգեկերտուածքներով:

Զարեանի գրեթէ բոլոր գործերում, տեսանելի, թէ անտեսանելի, ներկայ է իր անձը, որի խոհերի, մտորումների ու դատողութիւնների բարդ ելեւէջներում արտացոլում են աշխարհի ու մարդկանց անցեալ ու ներկայ իրողութիւններ, վեր են հանում կեանքի ճշմարտութիւններ եւ դատողութիւններ են կատարում գալիք իրադարձութիւնների վերաբերեալ: Այլ խօսքով՝ Զարեանի գրականութիւնը բնութագրուած է իր իսկ բառերով. «... ուրիշների մասին գրելիս, մենք խօսում ենք գլխաւորապէս մեր մասին»¹⁸:

Գրողը յաճախ է ընտրում փոխաբերութիւնների ու խորհրդանշանների խրթին լեզուն: Գաղափար-պատկերներ. սա Զարեանի նախասիրած գրելաոճն է, որին գրեթէ միշտ գալիս է աւելանալու վերացարկուած դատողական խոհը, ինչը ընթերցողին մղում է նորոյի մտածումների առ մարդն ու երեւոյթը, ստիպում իր հետ մտածել եւ «յայտնաբերման» հաճոյքը վայելել: Ինչպէս իրաւացիօրէն նշուել է (Աւետիս Ահարոնեան), Զարեանի գրականութիւնը չունէր իր նախորդները¹⁹: Այն նաեւ անհետեւորդ պիտի մնար: Ինքը՝ գրողը, եւս քիչ չփուեց Ժամանակի գրական կեանքին: Նա միայնակ մարդն էր: Ինքն էր ու աշխարհը, ինքն էր ու Հայաստան երկիրը:

Զարեանի կերտած հերոսներն էլ իրենց նկարագրով նման են իրեն՝ ընդվզուն, բուռն, յաճախ անհաշտ եւ հակասական, բայց նաեւ երազապաշտ ու ազնուական: Այդ մասին գեռեւս 20ականներին *Բարձրալմանքում* տպուած իր խօսքում վկայում էր Ծահան Պէրպէրեանը, հաստատելով, որ «Բարդ աղիեցումներ ու ձգտումներ կը կազմեն Կոստան Զարեանի անձնակազմութիւնը ու կը բնորոշեն ամոր մերը նշանակալիքը»²⁰: Փիլիսոփայ մանկավարժի դիտարկումը միանգամայն ճիշտ է մանաւանդ իր առաջին մասով: Զարեանի գրականութեան արժանիքներից եղան ու մնա-

ցին այն նորարարական ձգտումները, որոնք նա Հակադրում էր գրականութեան մէջ պարզ ընդօրինակումներին ու կրկնումներին: Արտայայտման նորանոր ձևերի եւ թարմ գաղափարների օգտագործումները օգնում են Ջարեանին ստեղծելու պատկերող զգայնութիւնների ու ապրումների, յոյզերի ու գործունէութեան անսովոր ու իւրայատուկ կերպաւորումներն ու հերոսներ, որոնք իր խօսքերով ասած, միեկլանջիօնների նման խօսում են սառույցից, որ այրում է, ու կրակի մասին, որ սառույց է: Մտածող ու բմբոստ անձը ներկայ է Ջարեանի կերտած բոլոր հերոսների մէջ: Խորհելու, գործելու, պայքարելու կեցածքը կեանքի առաջադրած բարդ խնդիրների լուծման միջոց է նրանց բոլորի համար:

Ինքնարտայայտման այս եղանակը՝ իրերին ու դէպքերին իր եսի պատկերը տալու գրողի միտումը, նրա գրականութեան պարտադիր տարր են դարձրել փաստագրութիւնը, իրական իրականութիւնն ու անիրական իրականութիւնը, որոնք միշտ իրենց դրսեւորման բարձրագոյն գեղարուեստական մարմնաւորումներն են գտնում, դառնում խորքային ու ընդհանրացնող խօսք: Ասել է թէ գրողը, պատկերելով այն, ինչ որ կայ, աւելի միտում է վերակերտելու այն, ինչ չկայ, եւ ինչը պիտի լինի «Աշխարհի միակերպութեան» բողբջեան ընտելագիրը շատ յարմար է գալիս Ջարեանի գրականութեանը: «Ամուսնացելի»ի եւ «Անիմանալի»ի յայտնաբերումը ասես դառնում է գրողի ստեղծագործական ճանապարհի ուղեկիցը, նրան մղում լինելու միեւնոյն ժամանակ թէ՛ թանձր իրապաշտ եւ թէ՛ ընդգծուած խորհրդապաշտ: Արուեստի մէջ Ջարեանը, յանուն երեւոյթների եւ իրերի խորքային այդ յայտնատեսութեան, մերժում էր արտաքին իմացականութիւնը, ուսմանտիզմի չպատճառարանուած յուզականութիւնը, այսպէս ասած՝ «Արիւնալից երեւակայութեան հեղեղները (դասականութեան)՝ յոգնած սովորականութիւնները, [իրապաշտութեան]՝ պարզը եւ տրամաբանականը»:

Ջարեանի գրականութիւնը գնահատելիս միշտ չէ, որ պէտք է չափման միաւոր ընդունել ազգային խնդիրների ընդգրկումները: Նրա գործերը երբեմն մտաւորական ու խորհող անհատի զգայնութիւնների ու դատումների արտայայտութիւններ են, որոնք պակաս կարեւոր չեն Ջարեանին ճանաչելու համար: Նրանք նաեւ միջոց են թափանցելու համար հայ ու համաշխարհային կեանքի բարդ երեւոյթների մէջ, հասկանալու ազգերի ու մարդկանց կեանքի ընթացքի էությունը, խորանալու երեւոյթների իմաստի մէջ:

Այսուհանդերձ, չի կարելի չնկատել, որ Ջարեան գրողի ու մտածողի համար կարեւորագոյն խնդիրը եղաւ ու մնաց իր ժողովրդի ու երկրի ճակատագիրը այս փոքրիկ հողագնդի վրայ: Այս առումով Ջարեանի գրականութեան ընդգրկումները շատ են մօտ Ջարենցեան անդրադարձներին՝ գտնել իսկական Հայաստան երկիրը, «փօսել նրա հետ, սրտով սիրել նրան», յանուն որոնց անմնացորդ նուիրում եւ անդուլ գործունէութիւն էին զբաււորում երկու գրողներն էլ: Յիշենք թէկուզ այն երկակի վերաբերմունքը, որ ունէին Ջարենցն ու Ջարեանը Հայաստանում ստեղծուած նոր կարգերի վերաբերեալ: Ինչպէս Ջարենցը, այնպէս էլ աշխարհի բազում ճամփաներով անցած Ջարեանը տեսնում էին, որ նուաճումներին զուգըն-

թաց ծաւալում են կաշկանդումներ ու արգելումներ, անհատի ազատութիւնների սահմանափակումներ: Ուրեմն չկար ու չէր կարող լինել իսկական ազատութիւն առանց հայրենիքի, եւ չկար ու չէր կարող լինել ցանկալի հայրենիք, եթէ այն ազատ չէր:

Զարեանը իր կեանքի բերումով նաեւ ականատեսը եղաւ հայ մարդու ապրած ճակատագրական մի շարք դէպքերի՝ բռնութիւններ, աքսորներ, յեղափոխութիւններ, կոտորածներ, դաղթ եւն: Հենց իր՝ Զարեանի ապրած կեանքը տարագիր հայ մարդու ապրած երկարածիգ մի ուղի է եղել, որ ուղղակի կամ անուղղակի արդիւնք ու հետեւանք էր Եղեռնի «զարնող գուլումի» արձագանք:

Գրուել ու ասուել է, թէ Զարեանը չի պատկերել եւ կամ չի անդրադարձել ազգային այդ մեծ արհաւիրքին: Միանգամայն սխալ տեսակէտ ու կարծիք: Իր ամբողջութեան մէջ Զարեանի գրականութիւնը աւելի քան արդիւնքն է հենց այդ երեւոյթի. այն այլ բան չէ, քան հայ ժողովրդի ապրած ցաւի ու արեան գեղարուեստական պատմութիւնը, հայութեան «այլուող վերը»-ի բացայայտումը, ջանք՝ հայ մարդու ապրած տանջանքները եւ թափած արիւնը ծառայեցնելու շէնացնող կեանքին եւ ոգեղէն արժէքների ու ազդակների վերածելու՝ ոգեկոչելու համար հայ մարդու ստեղծագործ կարողութիւնները, ցոյց տալու, որ կեանքի եւ մահուան տեսական պայքարի, լոյսի ու առաջընթացի անընդհատ որոնման մէջ է նաեւ պարտւում հայ ժողովրդի մեծութիւնն ու ոգու էութիւնը:

Զարեանն ունէր այն համոզումը, որ արուեստի մէջ «կարելի չէ երգել ոճիրը, որ երգել կարելի է միայն այն, ինչ վսեմ է, բարոյական, լուսաւոր»²¹, քանի որ ոճիրը ապականում է կեանքն ու գեղեցկութիւնը: Լալկան խօսքը նաեւ նսեմացնում է ազգին: Մինչդեռ անհրաժեշտ է արտացոլել ժողովրդի ոգեղէն աշխարհը, որ վսեմացնող յատկանիշ ունի: Սակայն սա չի նշանակում, թէ Զարեանը իր հայեացքը չըջել էր այլ ուղղութեամբ: Եղեռնը ոչ միայն ֆիզիկական ու նիւթական անդառնալի կորուստներ էր պատճառել, այլեւ խեղել էր միլիոնաւորների հոգեվիճակը, նրանց մատնել, Զարեանի խօսքերով ասած, «ստեղծագործական մեռելութեան»: Հայ միտքը «վերջացած մոմի մման» հառաչանք էր քաշում: Ուրեմն հարկ էր ոչ միայն խօսել զոհերի մասին, այլեւ՝ թէ ինչ ապրեցին փրկուածները: Եղեռնը այն երեւոյթն է, որ Զարեանին մղել է հայ մարդուն ու նրա ոգեղէն կերտումները տեսնելու ահաւոր այդ չարիքի գիմակայման մէջ: Այս յենքի վրայ էլ բարձրանում է Զարեանի գրական ընդգրկումների միւս առանձնաշատ կութիւնը՝ աշխարհի անդաշն վիճակի արտացոլումը, համաշխարհային կեանքի փլուզումների պատմութիւնը, մարդ-արարածին պատած քառասյին վիճակի պատկերումը:

Հայ ժողովուրդը եւ մասնաւորապէս նրա արեւմտահայ հատուածը, ի դարեւ առաջին երկու տասնամեակների ընթացքում ազգային գոյամարտի սեղանին դրեց դարերի ընթացքում երազուած ազատաբաղձական իր նուիրումներն ու միտքը, ապրեց իր պատմութեան ամենաոգեւորիչ եւ միեւնոյն ժամանակ ամենաողբերգական տարիները ու այդ ամէնի ճանապարհին

կորցրեց հայրենի հողն ու հայրական տունը, տունը կեանք ու արևն եւ ցրօնք դարձաւ աշխարհի չորս ծագերում: Զարեանի գրականութիւնն էլ գալիս էր ասելու, որ այս պատմական շրջանի գլխաւորագոյն խնդիրը Հայաստան երկրի ու ժողովրդի գոյատեւումն է: Հենց յանուն այդ խնդրի էլ ապրում ու գործում են նրա կերտած հերոսներն ու անձինք:

«Համայն հայկական թշուառութիւնը» անրաժան է եղել Զարեանի հոգւոյ ու մտքի: Եւ նա գրել է՝ միշտ զգալով հոգեկան ու մտային մեծ պատասխանատուութիւն հայ կեանքի առջեւ: Գրել է ամէնօրեայ դառն ու սպանիչ դէպքերի թելադրանքով, ինչպէս վկայում է «Կղզին Եւ Մի Մարդ» գործում՝ մեծագոյն տանջանքով, միշտ ձգտելով երազածը իրականութեան վերածել: Տանջանք, որ գալիս էր ազգային ցաւերից, աշխարհի կործանաբեր ընթացքից, իր ապրած օրերի լլկումից, այն մտայնութիւնից, որ «կեանքը լաւ կազմակերպուած չէ», նաեւ ստեղծագործական այն որոնումներից, որոնց նպատակն էր արուեստի ճանապարհով յայտնաբերել այն, ինչը էական էր ու յաւերժական: Կորսուած կեանքի եւ կորսուած մարդու վիճակը բեկուել է նրա ստեղծագործութիւններում, տարաբնոյթ մեկնութիւններն ու ճիւղաւորումներ ստացել, դարձել խնդիր ու ասելիք, գաղափար ու թեմա: Աղանայի կոտորածների լուրը Զարեանին ուղղակի ցնցել է: Այդ շրջանի իր ապրումների ու աշխարհի վիճակի մասին նա գրել է «Ա՛հ, 909-ին աշխարհը մամ էր գալիս չորս ոտքի վրայ»²²: Իսկ 1915ի զանգուածային ջարդերի, կոտորածների ու աքսորների վերաբերեալ գրել է հակիրճ, սակայն շատ բնութագրական մի նախադասութիւն՝ «Գարուն, արիւն, արեւ եւ վիշտ: 1915»:

«Արակի գոյնով հողի այրուելը» այդուհանդերձ դարձել էր Զարեանի աշխարհընդունման հիմքը, եւ պատահական չէ, որ նրա մէջ կուտակուել էր «յաւիտեմական գայրոյթ»ը առ աշխարհը, որը նրան յաճախ է տանում հակասական ապրումների ու խարազանող խօսքի, կորստեան եւ ընդվզման տրամադրութիւնների, իր խօսքով՝ «արցունքների բոցեր»ի, որը նրան յանգեցնում է մէնակութեան ամենակուլ գաղափարին՝ «մէմակ ենք բորոտներու պէս»: Եւ իսկապէս, ջարդերից փրկուածները դժբախտ երջանիկներ էին, հոգով ու մարմնով կիսակործան բեկորներ: Բայց եւ անդին կար կեանքը, ժողովրդի ներքին կորովը, որը պիտի ապրեցնէր մազապուրծ խեղճներին: Զարեանը այդ սերնդի մասին է գրել՝ «Տարաբախտ սերունդ է մեր սերունդը, նման ենք այն հաւատացեալներին, որոնք ուզում են քանդուած քաղաքի մէջ եկեղեցի շինել»²³:

Հայ ոգու վերակերտման, հայ մարդու ազգային անբեկանելի իրաւունքների, նրա մարդասիրական գաղափարների, անկախութեան, ինքնուրոյնութեան ու ազատարարողութեան, հենց այդ «եկեղեցաշինութեան»ն են նուիրուած Զարեանի Տատագոմի Հարսը պոէմը, Անցորդը Եւ իր Ժամփան յուշագրութիւնը, Բանկոտպը Եւ Մամութի Ոսկորները, Նաւը Լեռան Վրայ վէպերը եւ տասնեակ ու տասնեակ այլ գործեր, որոնցում գրողի գեղագիտական մտասեւեռման կիզակէտը միտուած է ամէն ինչում հայկա-

կանի գերակայութեան: Այլ խօսքով՝ Զարեանի համոզումը եղաւ ու մնաց
այն գիտակցումը, որ ամէն մի հայ եւ ամբողջ ժողովուրդը պէտք է գիտակ-
ցի իր պատմական դերը եւ պատասխանատուութիւնը «ցեղի տնական
արժէքները ամէն բանից անելի գերադասելու մէջ»²⁴ (ընդգծումն իմն է -
Ա.Ա.):

Անհատի կորստեան կամ կործանման ընթացքի խնդիրը նոյնպէս Զարեանի մշտական սեւեռման առարկան է եղել: Ուժեղ եւ ազատ անհատը, քաղաքական ու մշակութային ազատութիւն ունեցող անհատը գեղազիտական այն իղէպն է, որը պայմանաւորում է մարդու եւ ազգի փրկութեան գարեանական հայեցակարգը: Գրողը կեանքի բարդ երեւոյթների շուրջ մշտական խորհրդածութիւնների մէջ է մտել, պեղել մարդկային սիրտն ու միտքը, հասարակական ու ազգային յարաբերութիւնների դրսեւորումներում դիտել ազատութեան, իրաւունքի ու պարտականութեան այն շրջանակները, որոնք պայմանաւորում են կեանքի առաջնութեան ու ժողովուրդների իրաւունքները: Ուժեղ անհատը, յանդուգն, հաւատաւոր ու նուիրեալ մարդը, հոգեպէս հարուստ մարդը նաեւ իր երկրի կերպարանափոխող իշխանն է, մինչդեռ թոյլ ու անկամ մարդը, իր հոգեւոր կեանքից հրաժարուած մարդը, որը «շնչում է իրեն վիճակուած քառակուսի մետր քրտածիմը», իրեն միայն ծառայ է զգում: Նրա հայրենասիրութիւնը իր ծննդավայրի հայրենասիրութիւնն է եւ ոչ թէ հոգեկան վերացումի բարձրագոյն գաղափար, որը պիտի հակազդի ընտանեկան, համայնքային ու կուսակցական չնչին մտահոգութիւններին: Դարեր շարունակ հայ մարդը ընդունել է հզօր Աստուծոյ գաղափարը, բայց ոչ՝ հզօր մարդու գաղափարը: Նրա իղէպը պէտք է լինէր վերասլաց ընթացքը եւ ուղղահայեաց խորքը, մինչդեռ եղել է հորիզոնական լայնքը, որը ժանգոտացրել է «խայ սրտի սուրը»: Հայ գրականութիւնն էլ յաճախ, ըստ սովորութեան, «պէք է պեղել»՝ հայ միտքը լցրել վշտերով: Այդ գրականութիւնը քիչ է խօսել ժողովրդի հերոսական նկարագրի ու նրա առաքինութիւնների մասին: Զարեանը այս հանգամանքը նմանեցնում է Բեթհովէնի խլութեան ու թշուառութեան մասին խօսելուն՝ մինչդեռ պէտք է խօսուի նրա երաժշտութեան մասին՝ ասել է թէ՛՝ «այրեցնող կամքի մասին: Հայ մարդը, իհարկէ, աններող է եղել ու չի հանդուրժել «ստումը երկրի», չի հրաժարուել իր երկրից, բայց եւ չի ընդունել նրան այնպէս, ինչպիսին նա եղել է: Հայ գրողն էլ է տարել է իր հոգերի ահաւոր աղքատութիւնը, բայց երբ արտայայտուել է, իր ամբողջ ուժով գոռացել է՝ «երկիր դրախտավայր»:

Ի. դարը ապրում էր խոր դրամա, որից դուրս չէին մնացել ո՛չ անհատներ, ո՛չ էլ ժողովուրդներ: Նաեւ սա է պատճառը, որ Զարեանի յօդուածների ու գրութիւնների տիրապետող տարրը մերժման գաղափարն է, մինչդեռ գեղարուեստական գործերի առաջնփոքը՝ հաստատման ոգին է:

Իր ամբողջութեան մէջ Զարեանի գրականութիւնը նաեւ մի ծանր պարտաւ է՝ ուղղուած աշխարհի շար ուժերի դէմ, մի աշխարհ, որը լի է պատերազմներով ու խարդաւանքներով:

Զարեանը յաճախ է իրեն ու ուրիշներին հարց տուել՝ ո՞վ է հայ տիպար մարդը, եւ ո՞ւր է այդ տիպար մարդու կերպաւորումը հայ գրականութեան մէջ, ո՞ւր են «այն գաղափարաբանութիւնները, որոնցով պէտք է կառուցուի ազգի հոգեկան շէնքը»։ Այս եւ մի շարք այլ հարցերի մարմնաւորման յաջողութեամբ օրինակ դարձաւ գրողի Նաւը Լեւոն Վրայ վէպը, որտեղ հեղինակը վերակենդանացնում է ամէն բան, ինչ կապուած է Ի. դարասկզբի հայաստան աշխարհի «կծու, լեղի, բուճաւոր» վիճակի, նրա քար ու լեռան, հող ու ջրի, ժողովրդի անցած ու անցնելիք բարդ ուղիների, նրա ընթացիկ օրերի ու վառ երազանքների հետ։ Վէպ, որ հաստատուած է դառնում հայ մարդու կամքի ու պայքարի վճռակամութեան, բարձրագոյն եւ ազատ կամքով ապրելու նրա իրաւունքին։

Քաղաքական ու տնտեսական հրաբուխների վրայ գտնուող Հայաստան աշխարհում ապրելը չարքաշ ճակատագիր է, տեսական կռիւ ոչ միայն թշնամիների, այլեւ ամառի հողերի ու կարծր քարերի դէմ. «... միմյնդեռ ուրիշ երկրները կերակրում են իրենց վրայ ապրող ժողովուրդներին, էստեղ հայ ժողովուրդը պէտք է կերակրի իր երկրին...»²⁰։ Ամէն անգամ հայ մարդը իր խրճիթից դուրս է եկել պայքարի համար. պայքար՝ բնութեան, իրար յաջորդող թշնամիների, հողերի կարծրութիւնների, ճակատագրի հարուածների դէմ. «Դար դարի հետեւից գալիս անցնում է, եւ թշնամիները միշտ նոր են ... Թամերլան, Չինգիզ Խան, արաբներ, թաթարներ, տաճիկներ, սելջուկներ, աֆղաններ, պարսիկներ... գալիս ատերում են, այրում, քանդում, անցնում, իսկ ինքը՝ հայ ժողովուրդը՝ հողի հետ հող, ժայռի հետ ժայռ, մտածած սպասում է»²¹։ Այսպէս նա միշտ մենակ է իր ժայռերի հետ, ու նրա հաւատարիմ դաշնակիցները ցուրտն ու սովն են, համաճարակներն ու ոռնացող քամիները։ Հայաստանը մի վայր է, ուր «մարդկային մարմին եւ տառապանք է հոտում»։ Զարեանը իր վէպում մատնանշում է նաեւ այն գերհզօր լաւաները, որոնք փոթորկւում են հայ կեանքի բնդերքում։ Ի հակադրում համատարած թշուառութիւնների՝ հայ մարդը շարունակում է հաւատարիմ մնալ իր բաղձանքներին, բանակը կուռւմ է, ժողովուրդը՝ ցաւը երգի վերածում։ Հայ իրականութիւնը պէտք ունի թէ՛ գէնքով կուռուղ հերոսների եւ թէ՛ մանաւանդ մտաւոր ազնուական մարդկանց, եւ նա ծնել է գործունեայ մարդկանց, տուել ամեհի կուռուղներ, նաեւ՝ գաղափարի նուիրեալ մարդիկ։ Նաւը Լեւոն Վրայ վէպի շատ հերոսներ հենց այդպիսի կերպաւորումներ են ստացել Զարեանի գրչի տակ՝ Արա Հերեանը, Բարկէն Միրանեանը, կապիտան Թումանեանը եւ այլք, ովքեր գերմարդիկ չեն, այլ մտածող ու գործնական իսկական հերոսներ։ Նրանք անում են կարելի ամէն բան երկրին օգտակար լինելու համար. նրանք գիտեն զնալ նպատակի ետեւից, պատրաստ են զոհողութեան, նման են մեր պատմութեան ազնիւ հոգեմեծին՝ ազգային գործիչներ, մտաւորականներ, կրօնաւորներ, ուժքեր, «Լուրջ, տխուր դէպքերով, խնամում փողկապներով, ակնոցներով ետեւից երազում աչքերով մայրող, ոլոր մօրքոյներով, սեղմում շրթունքներով մարդիկ էին, որոնց դաժան եւ հաւատաւոր կեանքերը օստի մման

վառուել էին ազգային պատմութեան խաւար լաբիրինթոսներում»²⁷ (ընդգծումն իմն է - Ա.-Ա.):

Նրանք, հենց նրանք են Ջարեանի առաջադրած «ով է հայ տիպար մարդը» հարցին պատասխանողները: Սէրը եւ Մահը, աւերումը եւ արարումը: Ի՞նչ կը լինէր հայ ժողովուրդը, եթէ նրա պատմութեան ճակատագրական պահերին խաւարի միջից չըոցկլտային այդ հոգիները: Ողջ վէպի ընթացքում էլ գրողի համար մի չափանիշ է մնում՝ գործող անձանց մարդկային յատկանիշները բնութագրել նրանց ազգային գործունէութեամբ, նրանց հոգեկան բարձրութեամբ ու ինքնագոհողութեան պատրաստակամութեամբ, որոնք էլ ազգային յաղթանակի գրաւականներն են: Այսպիսով՝ վէպի գլխաւոր ասեկիքը յանգում է մի գլխաւոր մտքի՝ ազգային փրկութեան այլ ճանապարհ չկայ, քան ինքնուրոյն պետականութեան ստեղծումը, որը լինելու է գոտարընթաց մի ուղի՝ լի փոխնիփոխ գոհողութիւններով ու յաղթանակներով:

Ջարեանի մէջ, որպէս գիտակցուած հակադարձում իր եւ իր գրականութեան նկատմամբ չըջապատի ցուցաբերած միտումնաւոր վերաբերմունքի եւ առհասարակ որպէս ապրելու ձեւ, եղաւ ու մնաց անմնացորդ նուիրումը Հայաստան աշխարհին: Հայաստանի կերպարն էլ որպէս լուսաւոր մի տեսիլ յար անբաժան մնաց նրանից՝ ամենամեծ ու ընդգրկուն խորհրդանիշը նրա գրականութեան մէջ, այն ամէնը, ինչ որ կապուած էր բարձրին ու ազնիւին: Եւ պատահական չէ, որ նա որ համոզուած էր, թէ ամենակարեւոր բանը, որ կանգնած է հայութեան առջեւ, հայ պետականութեան ստեղծումն է: Նրա մէջ շատ բան էր փոխուում, բայց երբեք չէր փոխուում նուիրումը իր երկրին: «Էդ հայութիւն ասումա՞ծը ի՞նչ տոկալի բան է եղել», - գրել է նա՝ համոզուած, որ այն ամէն ինչ պարուրող սէր է, ոգու կանչ, մարդկային կոչում: «Նա եւ եմ, եւ մա եմ»: Մայր հայրենիքի նկատմամբ ունեցած իր մեծ սէրը նա շատ պատկերաւոր է բանաձեւել *Անցորդը Եւ Իր Ճամփան* գրքում: «Մենք փնտռել ենք հայրենիքը, ինչպէս քիթոնիկը փնտռում է ճրագը, որի վրայ պիտի այրուի»²⁸:

Կարելի է ասել, որ Ջարեանի համար ողջ կեանքի ընթացքում հնչել են *Բանկուրդը Եւ Մամուլի Ոսկորները* վէպի հերոսներից մէկի՝ Գիւտ վարդապետի խօսքերը. «Հայո՞ց աշխարհ, Հայո՞ց աշխարհ: ... Ես ապրել եմ քեզ հետ եւ քեզ համար, շնչել եմ քո շնչովդ, տառապել եմ քո տառապանքներով, ուրախացել եմ քո ուրախութիւններով: Այստեղ չէ՞ այն Աստուածը, որին պաշտել եմ քեզ պաշտելու համար... Դու խաչ եւ համբարձում, վիշտ եւ բերկրանք. միջոց եւ մպատակ: Հայո՞ց աշխարհ, Հայո՞ց աշխարհ»²⁹:

Ով չի սիրում իր երկիրը, ապրում է այլ վայրերում: Միւսները միշտ վերադառնում են: Կոստան Ջարեանի ամենամեծ բաղձանքն է եղել վերադառնալ այն վայրերը, որտեղ ծնուել է «փր կեանքի առաջին տեսիլքը: Վերադառնալ արմատներին»³⁰: Նա, որ ամէն ինչ տուել էր մարդկանց ու աշխարհին, նա, որ իրենով արդարացրել էր շատերի գոյութեան իրա-

ւուները, մեծ մշակույթի մէջ ձայն ունենալու կարելիութիւնը, իր կեանքի վերջին շրջանը եւս ստիպուած էր ամփոփել Նոյնքան լքուած ու մոռացուած վիճակում, ինչպէս եղել էր նախկինում: Նա նման եղաւ այն արգոնաւորդին, որը երկար թափառումներից յետոյ կանգ էր առել Հայրենի տան չեմին, բայց այնտեղ գտել էր միայն իր տան պարապը: Ու երբ ուզեցել էր նաւարկել, առջեւը միայն անապատ էր տեսել: Բայց նա արեց ամէն բան՝ իրենով գարգարելու համար Հայրենի հողը:

Կոստան Զարեան մարդու, մտաւորականի, գրողի ու ազգային գործչի կեանքի հակիրճ բնութագիր կարող է ծառայել նրա Արեւմուտք գործի բնաբանը.

«Դուք քնն՞լ էք, բարեկամ,
Իսկ ես կանգնել եմ ահա մենակ»:

Եւ արգեօ՞ք երիցս իրաւացի չէր Զարեանը, երբ գրում էր. «Երախտապարտ եմ, օ՛, իմ երկիր, քո հասցրած ցաւի եւ վերքերի համար»³¹:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Կոստան Զարեան, «Հռոմէական Յուշատետրը. 1947», Հայրենիք, Բոստոն, Նոյեմբեր 1948, թիւ 11, էջ 11:

² Միածան, լոյս էր տեսնում Ժնեւում եւ գաղտնի ուղարկուած Ռուսաստան: Տարփողում էր յեղափոխական գաղափարներ:

³ Զարեան, «Հռոմէական Յուշատետր», 1948, Հտր. 11, էջ 12:

⁴ Գրական-մշակութային միութիւն, որը հիմնուել էր 1913ին եւ որի հիմնադիրներից էին Կոմիտասը, Վարուժանը, Օշականը, Եսայեանը, եւր.:

⁵ Լոյս է տեսել ընդամէնը 7 համար, զիսաւոր առաջադրանքը հայ ոգու բացայայտումն էր, ինչը հայ արուեստագէտի նպատակը պէտք է լինէր:

⁶ Հայ Արուեստի Տուն, որի կազմակերպիչն ու ոգեշնչողը Կ.Պոլիս ժամանած Յովհաննէս Թումանեանն էր: Նոյն տարում Զարեանը Պոլսում հրատարակել է Բարձրաժանք գրական հանդէսը, Օրերի Պսակը բանաստեղծութիւնների ժողովածուն:

⁷ Կ. Զարեան, «Անցորդը Եւ Իր Ժամբան (Բանաստեղծի Յուշերից)», Հայրենիք, Յունուար 1928, թիւ. 3, էջ 51:

⁸ Պրոլետարական գրողները՝ ունեզրկեալների գրողները բոլշեւիկեան իշխանութեան գաղափարափողներն էին եւ գտնուած էին, որ գրականութեան նիւթը բանուորական աշխարհից պէտք է լինի:

⁹ Մենք գրական հանդէսը լոյս է տեսել 1930-31ին, Փարիզում: Այն համախմբում էր ժամանակի երիտասարդ ուժերին՝ անկախ կուսակցական պատկանելիութիւնից:

¹⁰ Յառաջի Փարիզում լոյս տեսնող թերթ էր՝ ՀՅԴ օրգան, խմբագիրը Եւաւրշ Միսաքեանն էր, որ մինչեւ Եղիշնը խմբագրում էր Կ.Պոլսի Ժախատամարտ թերթը:

¹¹ Կոստան Զարեան, Նաւատումար, Երեւան, «Սարգիս Խաչենց», 1999, էջ 578:

¹² Զարեան, «Անցորդը Եւ Իր», Հայրենիք, Հոկտեմբեր 1926, թիւ 12, էջ 14:

¹³ Նոյն, էջ 14:

¹⁴ Տես՝ Այգ Պարբերական, Բէլյուսթ, 1958, Սեպտեմբերի 12:

¹⁵ Կ. Զարեան, «Հռոմէական Յուշատետր», Հայրենիք, Նոյեմբեր 1948, թիւ 11, էջ 12:

¹⁶ Անգլիացի բանաստեղծ Լորենս Դարրէյի հետ Զարեանը մտերմացել էր Կորֆու կղզում՝ 1936ին:

¹⁷ Զարեանի այդ պոէմները լոյս են տեսել 1978ին՝ Երուսաղէմում, Գիրք Դիւցազներգութեանց վերնագրով:

- ¹⁸ Զարեան, «Երկիրներ Եւ Աստուածներ. Սպանիա», *Հայրենիք*, Մարտ 1936, թիւ 5, էջ 56:
- ¹⁹ Ինքը՝ Զարեանը եւս հաստատել է այս իրողութիւնը. «Հայ գրականութեան մէջ ոչ ոքի ոչնչով պարտական չեմ: Իմ գրականութիւնը զարգացած է ինքը իրենով» (Զարեան, *Նաւատոմար*, էջ 567):
- ²⁰ Շ.Ռ.Պ., «Օրերի Պաակը.- Կոստան Զարեանի», *Բարձրագանք*, Կ. Պոլիս, Ապրիլ-Մայիս 1922, Հտր. Դ., էջ 133:
- ²¹ Զարեան, *Նաւատոմար*, էջ 580:
- ²² Զարեան, «Անցորդը Եւ Իր», *Հայրենիք*, 1928, Հտր. 12, էջ 18:
- ²³ Կոստան Զարեան, «Արեւմուտք», *Բարձրագանք*, Կ. Պոլիս, 1922, Հտր. Բ., էջ 45:
- ²⁴ Կ. Զարեան, «Երկիրներ Եւ», *Հայրենիք*, Յունուար 1936, թիւ 3, էջ 42:
- ²⁵ Կոստան Զարեան, *Նաւը Լերան Վրայ*, Պոսթըն, Հայրենիք, 1943, էջ 36:
- ²⁶ Նոյն, էջ 418:
- ²⁷ Նոյն, էջ 244:
- ²⁸ Կ. Զարեան, «Անցորդը Եւ Իր Ճամբան (Քանաստեղծի Յուշատետրից)», *Հայրենիք*, Մարտ 1927, Հտր. 5, էջ 22:
- ²⁹ Կոստան Զարեան, *Բանկոտպը Եւ Մամուլի Ոսկորները*, Անթիլիաս, Տպ. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, 1987, էջ 285:
- ³⁰ Կոստան Զարեան, «Հայրենադարձ», *Հայրենիք*, Յուլիս 1949, թիւ 7, էջ 8:
- ³¹ Զարեան, «Անցորդը Եւ Իր», *Հայրենիք*, 1928, Հտր. 4, էջ 38:

The article highlights aspects of the uneasy life and unconventional writings of Gosdan Zarian, one of the great names of Armenian literature. Zarian, who wrote in Armenian, Russian, French, Italian and English, is one of the rare authors in Armenian culture who wrote in almost all literary genres. He wrote extensively on world-famous thinkers and cultural figures as well as about diverse fields of art, including theater, cinema, painting, music and sculpture.

His complicated and conflicting views almost always made him an unaccepted figure to his literary opponents as well as his friends. This is why he was considered at times an author who created unnecessary pandemonium and at times as a radiant and marvelous author.

Zarian's literary work expressed the life, spiritual struggle and devotion of both Armenia and Diaspora Armenians. In a broader sense his work reflected the quest for the free Armenian and free Armenia. Many of his literary pages are of irreplaceable artistic documentary value. They are very modern and sound very contemporary. Equally valuable are the issues and concerns raised in the *Mehian* (1914) and *Partsravank* (1922) as well as *La Tour de Babel* (1925) and the *Armenian Quarterly* (1946), magazines all founded and edited by him.

He described his life as a fire burning in a wind. He lived his life with the ideology that everything is born out of struggle. Zarian was one of the founders of Armenian critical prose. He looked for life when all around him was darkness. He looked for happiness when all around him was agony and anguish. The very core of Zarian's literature is the unveiling of the spiritual richness of the Armenian individual. He was very practical and exalted in his expressions, which were uttered during both painful and epic events of the stormy history of Armenia.

The characters of Zarian are singled out by their intense and defiant personalities, they are not reconciled and do not forgive life's negative aspects, yet at the same time they dream and believe. His characters are not merely concerned with national topics. Zarian often examines pan-human issues, discusses facts related to human beings and nations, and is concerned with liberty and justice.

Zarian's literature chimed with and confirmed the Armenian voice in world culture.